

UGHY SZABINA

Sola scriptura

A REFORMÁCIÓ, MINT 500 ÉVE TARTÓ FOLYAMAT

A reformáció 500. évfordulója alkalmából már korábban, több mint három évvel ezelőtt emlékbizottság jött létre.

A gondos szervezés igen gazdag programsorozattá nőtte ki magát az idén.

Interjúnkban dr. Hafenscher Károlyt, a Reformáció Emlékbizottság munkájának segítéséért felelős miniszteri biztost kérdeztük 2017 jelentőségéről és lehetőségeiről.

– Ha a szívemhez legközelebbi területből, az irodalomból indulunk ki, akkor a reformációnak egy sokkal bensőségesebb irodalmat köszönhetünk. 2017-ben hogyan meríthetünk ebből a hagyományból?

– A reformáció egyik legnagyobb ajándéka és vívmánya az anyanyelvűség előtérbe helyezése volt. Az, hogy a lutheri tevékenység akadálymentesítette a saját nyelven való olvasást, azt eredményezte, hogy egy sokkal szélesebb kör számára vált hozzáférhetővé az irodalom, mivel azt korábban egy viszonylag szűk réteg élvezhette a latin nyelv egyeduralma miatt. A német nyelv számára hihetetlenül nagy fejlődést és tisztulást hozott a lutheri bibliafordítás. A hazánkba nagyon korán megérkezett reformáció esetében is hasonló helyzet állt elő. A reformáció és a nyelvművelés ugyanis kéz a kézben járt. Gondoljunk csak arra, hogy mit jelentett az 1541-es *Sylvester János-féle Újszövetség-fordítás*, majd a *Károli-féle Vizsolyi Biblia*... A magyar nyelv gyökeresen megújult, felfrissült és gazdagodott. Ez nem csak egyházi, vallásos nyelvgazdaságot jelentett. Sokkal többről volt szó. Hiszen a XVI. században hihetetlenül gazdag irodalmi tevékenység alakult ki: az énekköltészet mellett a drámaírás is csodálatos művekkel gazdagított bennünket. 2017 egyik feladata az, hogy erre a területre is rácsodálkozzunk, s újra felfedezzük. Azok az *iskoladramák*, amelyeket például *Sztárai Mihálynak* is köszönhetünk, komoly egyház- és társadalomkritikát fogalmaztak meg, s egészen új távlatokat nyitottak meg a helyi, színjátszó közösségeken keresztül az egész társadalomban. Falujáró színházunknak az év végéig csaknem hetven előadása lesz az ország legkülönbözőbb pontjain. Koosi István *Árva Bethlen Kata* című darabja faluról falura jár, s kis kultúrházakban és templomok oltárterében mutatja meg, hogy a reformáció egyetemes értéke mit jelent az ember tartásában és döntéseiben. És akkor még nem is beszéltünk a *disputa* műfajáról, amely az irodalom és a retorika eszközeinek köszönhetően egy olyan vitakultúrát fejleszthetett ki, amely ma is példaértékű.

– Még tágabb nézőpontból nézve, mi mindent köszönhet még az európai kultúra és gondolkodás a Luther forradalmi tette következtében elindult megújulásnak?

– Nem is én volnék, ha nem rögtön a zenét hoznám fel például, de Luther számára a teológia után szintén a zene volt a második legfontosabb terület. Egyrészt, mint ígérhető eszköz, másrészt, mint az emberségünkhöz tartozó isteni ajándék, harmadrészt, mint az emberi élet harmóniáját megmutató kincs. Ennek a magyar vonatkozásai megint csak hallatlan izgalmasak. A magyarított *korálok* és a *genfi zsoltárok* rengeteg újdonsággal gazdagították a zenei életet. Mindezek mellett sok olyan értéket találunk a zenében, amely egyházi és világi területen aktívan gazdagította a magyar kultúrát és a reformációt, de nemcsak a kultúra területén köszönhetünk sokat a reformációnak, hanem egy újfajta társadalmi modellt is. Reformátori alapelv, hogy Isten előtt egyenlők vagyunk, nemcsak a lehetőségeinkben, hanem a döntéseinkben és a felelősségeinkben is. A reformáció egy másik nagy ajándéka a *papi család*. Képzelnék csak el, hogy Luther számára mit is jelentett az, hogy szerzetes papként szakított a cölibátus egyébként nem túl régi tradíciójával, s megmutatta, hogy Isten közösségi életre teremtett bennünket, s ennek az egészséges alapsejtje a férfi–nő házassága, a család! Azok, akik a hitújítás prédikátorai voltak, a saját életpéldájukkal is jelezték ezt a fajta változási igényt, ahol

a családban az egyenjogúság és az egyenlő felelősségvállalás is döntő szerepet kapott. És akkor még nem beszéltünk arról, hogy mit jelentett a reformáció a gazdaság számára. A magyar mezőgazdaságot egyházi emberek újították meg azáltal, hogy megtanították az embereket földet művelni, a növényi kultúrákat kezelni, illetve átadták az állattenyésztés modernebb formáit. Egyfajta igényes, ismeretalapú gazdálkodásra törekedtek. Egyszerűen azért, mert komolyan vették azt, hogy mi mindannyian felelős, tudatos életre vagyunk teremtve. A pénzhez való viszony szintén megváltozott. A reformátorok nem ellenzik azt, hogy az emberek pénzt gyűjtsenek, hogy biztosítsák a jólétüket, de ezt mindig egy szociális hálóval összekötve. Ne feledkezzenek meg a rászorulókról sem. Szabadság az anyagiakban, s felelősség egymás iránt. Ehhez járul a *hivatás-etika* új gondolata, miszerint nem lehet másként tekinteni a munkánkra, mint egyfajta Istentől kapott megbízatásra. A mi hivatásunk szerint bármelyik munka istentiszteletté válhat, ha az ember hivatástudattal és Isten iránti beszámolástudattal végzi azt. Ennek köszönhetően felemelődik a munka értéke, túl a napi roboton a munka egyfajta szolgálat lesz Isten és az emberek felé. Mindezeket a gyökeres változásokat most 2017-ben is próbáljuk a maguk releváns voltában aktualizálni, s újrafogalmazni a mai elvárások és lehetőségek figyelembevételével.

– Ha a programjaikból indulok ki, akkor valóban rengeteg módon szólítják meg nemcsak a reformátusokat, hanem az egész társadalmat. Ezt a sokrétűséget nagyban segíti az, hogy már 2014 januárjában megalakult az emlékbizottság. Hogyan lehet az emlékezetet élővé és cselekvővé tenni?

– Valóban időben hozzáláttunk a munkához, bár a németek már tíz-tizenkét évvel ezelőtt elkezdtek készülni, mert érezték ennek az évfordulónak a súlyát. A magyar kormány is azért állt már évekkor ezelőtt az évforduló mellé, mert érezte, hogy a magyar nemzet számára egy olyan értékről van szó, amelyet nem lehet csak megemlékezésekkel kipipálni,

Az Ige-Idők kiállításán
a Nemzeti Múzeumban
Fotó: Bartos Gyula/EMMI

A reformáció 500. megnyitóján
a Művészetek Palotájában
Fotó: Barcza János

hanem minél több szinten tudatosítani is kell azt. Ezt úgy lehet elérni, hogy először is témává tesszük a reformációt. Ez a sok-sok, országos szintű rendezvény azokat a közösségeket, egyházi és civil szervezeteket próbálja megszólítani, amelyek az adott településen nyitottak erre a fajta értékrendre, s meg akarják ismerni azt. Őket szeretnénk volna elsősorban megszólítani, hogy elgondolkodjanak azon, hogy a reformáció nemcsak egy 16. századi esemény, hanem egy *500 éve tartó folyamat*. Nagyon jól látjuk a természetben, vagy épp a magunk fizikai életében, hogy minden, ami él, megújulásra vár, így például az emberi közösség, a társadalom szintén. És ha van egy ilyen modell előttünk, amely 500 éve működik, akkor ezt igenis komolyan kell vennünk. Ennek érdekében az ismeretterjesztésen túl a találkozásokon van a hangsúly. Nem véletlen, hogy a *Református Emlékbizottság* nem beruházásokat, például templomfelújításokat támogat, jóllehet ezeknek is megvoltak a maguk csatornái, hanem a találkozásokat, az emberi együttléteket akár a tudományban, akár a közéletben, akár a művészeti életben. A reformáció maga sem egy programot vagy feladatot diktáló mozgalom, hanem az ígéhez kötött lelkiismeret. Van egy iránytű a kezünkben, *sola scriptura*, azaz egyedül az írás, s ez az iránytű segít minket tájékozódni, de nem

KÖZÖS NYILATKOZAT

A Magyarországi Evangélikus Egyház és a Magyarországi Református Egyház közös zsinati ülésén, 2017. október 13-án a budapest-fasori evangélikus templomban elfogadott nyilatkozat szövege:

„A reformáció kezdetének 500. évfordulóján reformátusok és evangélikusok együtt adunk hálát Istennek üdvözítő és megtartó munkájáért. Hálát adunk elődeinkért, akik felragyogtatták Jézus Krisztus nevét az Isten után vágyakozó világban, anyanyelvre fordították a Bibliát, és kinek-kinek a maga nyelvén kezdték hirdetni az újjáteremtő Krisztus megváltó kereszthalálát és feltámadását. Jézus hordozza a tökéletes istenképet, az igaz emberséget, és Őbenne van elrejtve mindaz, amit méltó életnek nevezünk.

Ma, a hitünket megvalló úrvacsorás istentiszteletünkön és közös zsinatunkon kinyilvánítjuk Jézus Krisztusban megalapozott egységünket. Valljuk, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére (Fil 2,11). Nincs senki másban üdvösség, mert nem is adatott emberek között az ég alatt más név, mely által kellene nekünk megtartatnunk (ApCsel 4,12).

Fájlaljuk, ha nem fáradoztunk a nekünk ajándékozott kegyelem mértéke szerint a keresztyén egyház egységén, és nem tettünk bizonyosságot szóval és saját életünkkel Krisztus szeretetéről. Mindazáltal reménységgel valljuk és hirdetjük az igaz beszédet: ha vele együtt meghaltunk, vele együtt fogunk élni is (2Tim 2,11). Hisszük, hogy Isten Jézus Krisztusban öröktől megbékéltette magával a világot, és arra hív evangéliuma által, hogy béküljünk meg Vele mi is (2Kor 5,20).

Buzdítjuk testvéreinket az évszázados gyakorlat és megegyezések

Bogárdi Szabó István, Huszár Pál, Hafenschner Károly és Abaffy Zoltán a közös nyilatkozat sajtótájékoztatóján

(Leuenberg, 1973) nyomán működő szószék- és úrvacsorai közösségre, mely a krisztusi egység megvalósításának és megélésének kiabrázolt példája.

A reformáció máig tartó folyamatot indított el Európában, erre a megújulásra ma is szükség van az igazságtalanságoktól gyötört, háborúkkal sújtott világban. A reformáció 500. évfordulóján újra elkötelezzük magunkat a testvéri egységre, az évszázados sebek gyógyítására, az anyaszentegyház szolgálatára minden nemzet és közösség javára.

Kérjük üdvözítő Istenünket, hogy tartson meg bennünket szeretetben, őrizzen és oltalmazzon hűségében és kegyelmében. Országá eljövételét várjuk.

Jövel, Uram Jézus! Ámen!

Budapest, 2017. október 13.”

spórolhatjuk meg azt, hogy mi magunk hozzuk meg ezeket a döntéseket. Ez a szabadság látszik meg programjainkban is, amelyekben felkínáljuk ezeket az értékeket. Ismerjük és értsék meg őket az emberek, majd tegyék hozzá a maguk értékeit. Nem elegendő azt mondani, hogy nagy kincs örökösei vagyunk. Az örökség akkor lesz a miénk, ha meg tudjuk toldani azt, mert a folyamat nem ért véget. Ezt sugallja az emlékvé szlogenje is: A megújulás lendülete. Szeretnénk megmutatni, hogy ezek az értékek sodorják az embert. Itt nincs totyogás. A jövőt így lehet csak felépíteni. 2017 erre egy óriási lehetőség.

– *Egy helyütt azt olvastam, hogy Luther Márton 95 pontját újragondolva arra buzdítják a kor emberét, hogy írja meg a maga reformelveit. Hogy áll ez az újragondolás?*

– Mivel nem a 16. században élünk, ezért szükséges az újragondolás. Nem véletlen, hogy a református–evangélikus közös zsinaton, október 13-án lesz egy olyan közös nyilatkozat, amelyben mai módon megfogalmazzuk a két egyház mai protestáns üzenetét.

Az Ige-Idők kiállítás megnyitója

Réformáció 500. – Filmnapok az Uránia filmszínházban

– *Édesapjához hasonlóan ön is ökumenikusan gondolkodik?*

– A bizottság tagjaként van szerencsém formálisan és tartalmilag egyaránt kiállni az ökumenikus gondolkodásmód mellett. Formálisan oly módon, hogy a bizottság tagjai között mindig ott ül egy katolikus megyés püspök. Először Pápai Lajos püspök úr képviselte a katolikus értékeket, akinek nyugdíjba menetele után Bábel Balázs érsek úr vette át ezt a szerepet. Számos rendezvényünk pedig tartalmában ökumenikus. Pár évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna, hogy egy katolikus templomban ilyen jellegű programot tartsunk közösen. Egy évvel ezelőtt például Ferenc pápa vett részt Lundban az Evangélikus Világszövetség találkozóján, ahol egy nagy bűnbánati liturgiában tudtak emlékezni a kölcsönös bocsánatkérés és megbékélés jegyében. Hiszen azért sok fizikai és lelki seb esett a katolikusokon és rajtunk is az elmúlt évszázadokban. Holott nekünk közös az utunk, még ha ki-ki a saját tradícióját hozza is be a közös történetbe. Minden egyházban van olyan, aki ezt nehezen éli meg, az identitása feladásaként fogja fel, de mi éppen fordítva gondoljuk. Azt

Egy asztal körül – a Művészetek Palotájában

gondoljuk, hogy aki a saját identitásában meg tud erősödni, az tud csak összefogni másokkal. És ha együtt össze tudunk fogni, akkor lesz kisugárzása a magyar kereszténységnek a szekuláris társadalomra is.

– *A programok között van olyan, amelyik különösen közel áll önhöz?*

– Lelkészi munkám mellett muzsikusi embernek is tartom magam, a programsorozat zenei ága ezért nagyon kedves számomra. Így gondolhatunk a január 6-ai ünnepi megnyitóra, ahol a reformáció kulturális értékeiből a zeneit mutattuk fel. Bach-kantátától kezdve egészen a zsolnárokra és a szimfonikus zenekaron át a mai popzenéig bezárólag minden volt. A legkedvesebb számomra a méltán világhírű, reformációi tradíciót hordozó *Tamás Templom Kórusának* magyarországi koncertkörútja volt. Azon belül is volt egy olyan feledhetetlen alkalom, amikor is a Deák téri templomban nemcsak egy koncertet adtak, hanem liturgikus keretben szolgáltak a maguk egészen kimagasló zenei kvalitásukkal, s ennek olyan légköre volt, amelyet igazán nem tud az ember megatódottság nélkül megfogalmazni. Másik ilyen nagy alkalom a *Wittenbergi Magyar Napok* volt. Azzal, hogy Luther végrendeletét a magyar Evangélikus Egyház kölcsönadta Németországnak, lehetőséget kaptunk arra, hogy bemutathassuk Wittenbergben a magyar protestáns kultúrát. Szívemnek kedves másik rendezvény a közelmúltban lezárult televíziós showműsor, a *Re: Formáció*. Lenyűgöző volt, ahogy a fiatalok a maguk nyelvén elmondták a reformáció értékeit.

– *A Gutenberg-galaxist vajon le fogja-e győzni a digitalizáció? Különösen a fiatalok esetében nagy kérdés, hogy jó-e, ha például a Bibliát különféle applikációkon és egyéb interaktív módszereken keresztül juttatjuk el hozzájuk?*

– Ebben a kérdésben egyszerre vagyok konzervatív és progresszív. Nehezen olvasok ugyanis képernyőről, és szeretem a papír tapintását, az illatát és a látványát, amelyet a képernyő soha nem tud helyettesíteni. Ugyanakkor érzem a digitalizáció előnyeit is. Óriási könnyebbség, hogy rengeteg szöveg digitálisan is elérhető. Az is egy nagy reformációs program volt, hogy számtalan eddig hozzám nem férhető írásos dokumentumot tettünk elérhetővé. Nemcsak levelet és levéltári anyagot, hanem könyveket is. Ezerszámra. Az is egyértelmű, hogy a fiatalok a digitális technikával fogalmazzák meg a maguk gondolatait. Épp ezért *mobilos kisfilmpályázat*ot is hirdettünk. Luther és követői is ügyesen kihasználták a könyvnyomtatás lehetőségeit. Hogy mi ma jól tudunk-e élni a modern eszközökkel, azt majd évtizedek múlva tudjuk objektíven megítélni, de úgy gondolom, hogy ha jól élünk a digitális kultúrával, akkor sok áldás fakadhat belőle. ♦♦

ALFÖLDY JENŐ

„MONDD HÁT VELEM, HOGY DICSŐSÉG REÁJUK!”

A reformáció genfi emlékműve

Százötvenkét sor: ez a hossza a költeménynek – kezdeném a verselemzést a műre hangolódva. Az *elégia* múltbeli emlékeket idéz fel, amelyek szomorú volta meditációra készíti a költőt. Egymásnak ellentmondó érzelmek vitáznak a műben, s a borús érzelmi színezetű gondolatok váratlanul reménykedő hangulatban oldódnak fel. Az elégiára jellemző a beszédhelyzet megjelölése is: a vers nevezetes helyszínre mutat. Illyés a reformáció genfi emlékparkjába vezet be. A töprengő, tépelődő gondolatok váltakozásában, kételyek, érvek és ellenérvek keresztüztüében bontakozik ki a költői tárgy. A záró részben a józan belátásnál vagy a logikus következtetésnél is nagyobb erővel hangzik föl az erkölcsi döntés és program szava.

A reformáció emlékműve előtt egy évvel a második világháború után, 1946-ban született. Konklúziója: a történelem sokszor megcsúfolhatta a haladás eszméjét azzal, hogy a jobbító mozgalmak maguk is rengeteg szenvedést hoztak az emberiségre, ámde nélkülük nem jöhettek volna létre a legnagyobb vívmányok. A küzdelmek csüggesztő kudarcokkal jártak, erkölcsi kétségeket is támasztanak a visszatekintőben, de a jóra törekvés, a cselekvés értelmét ez sem ingathatja meg. A költő lelket önt honfitársába a megújuláshoz, a történelmi romeltakarításhoz és az országépítéshez.

A költészetet – a régi vágású, romantikus líraszemléletnek megfelelően – többnyire a szabadjára engedett képzelet, a valóságtól elrugaszko-
dó ábrándozás műfajának tartják. Ezzel szemben, mint Illyés írja: „A költészet ott kezdődik, ahol a költő és a tárgy közt meghitt beszélgetés kezdődik.” Kívánsága, hogy „Ne a valóságot hazudjuk tele állítólagos költészettel, (...) hanem a valóságból bontsuk ki a benne rejlő költészetet.”

Illyés a tárgyszerű érvelés–ellenérvelés hangján – bár így is nagy drámai erővel, kérdésektől és felkiáltásoktól szaggatottan, mardosó kéte-lyektől és véres látomásoktól színezetten – idézi fel a történelem tényeit. Ebben – és a groteszk elemekkel dúsított ábrázolásmódban – hamisítatlanul huszadik századi jelenség az ő elégiája. Ment-e a reformátorok harcai, kudarcai által a világ elébb? – kérdezi a költő, Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban*-jára emlékeztetően. A maguk módján mindketten igennel válaszolnak, miután az ellenérvek sokkoló áradatát zúdítták az olvasóra. Nem a megnyugtató helyeslés, nem az elégedettség igenje ez. A jó szándék rengetegszer visszajára fordult a történelem folyamán. A többségnek mindig szenvednie kellett a kevesek szép elképzeléseiért. Küzdelem nélkül azonban nincs javulás, nincs remény. Ellentmondás nélkül nincs fejlődés, ahogy ezt a dialektikus történelemfelfogás hangadói vallották. Az 1945 utáni, parlamenti értelemben még demokratikusnak mondható néhány éves időszakban reménnyel tölthette el Illyést, hogy a köznép, a parasztság és általában a szegény rétegek előtt végre lehetőség nyílt a felemelkedésre, s a nemzet ismét talpra állhat.

A költeményben van egy elkerülhetetlen, irracionális mozzanat. Nemzeti költészetünk legszebb sajátosságai közé tartozik, hogy érveit nem csupán a múlt felemelő, kivételes példáiból meríti, hanem az egész emberiség életéből és példáiból. S éppen egy olyan tétel alátámasztásául, amelyet hazánkban csak hittel lehet megfogalmazni. Líránk történetében költői szállóigék légiója zengi, hogy „az élet célja a küzdelem maga”, hogy dolgozunk a világon „küzdeni / erőnk szerint a legnemesbékért”, hogy a tetteket a kudarccal ellenére „mégis” vállalni kell, s akkor se mondjunk le semmiről, ha a jövő kilátástalan. Lényegében a tett maga magyarázza a tettet *A reformáció genfi emlékműve előtt* záradékában. A tettet a kibillent világban csak az erkölcs, a javító szándék és a jövő igazolja, mint a Hamletben. Akkor is, ha a nemes indíttatás a visszajára „billen”, mint például – hogy a versben említetlen példát említsem – Szervét Tamás megégetésével a kálvinisták által, éppen Genfben. Ez az az irracionális, amelyet a klasszikus filozófia – a felvilágosult, tehát az észérvek felsorakoztatásában minden lehetőt kimerítő kanti bölcselet – is igazol: vannak az életnek törvényei, amelyek csak önmagukkal indokolhatók. Ilyen az az etikai döntés, amely akkor is a jóra szavaz a rosszal szemben, ha az adott helyzetben észérvekkel nem igazolható. A jó ügyben való meggyőződésünk nemcsak az ésből, hanem a szívből is táplálkozik. Csak így képes legyűrni „a léptenként fölmeredő »hiába«!” csüggedését, csábítását. Illyés végső szava az észérveken túli bizakodásból fakad. A „mégis” szó kimondatlanul is ott lappang a mű záradékában: a végső „magyarázat” lezáratlan marad, s a mérlegelés átadja helyét az immár feltételek nélküli igenlésnek: „...volt bárkié a szándék, / maga az Isten se tudhatta másképp.”

A mű gondolati ereje inkább a jól feltett kérdéseiben van, mint a válaszaiban. De milyen remek retorikai megoldás az „Elmondom, épp mert nékem is keserves” előkészítő szavai a kormos-üszkös történelmi képsor előtt.

A vers monológot – vagy éppen „belső dialógust” – idéző drámaisága, kedélybeli hullámzása, felkavaró hivatkozásainak megjelenítő ereje, váratlan derűje és szívhangjai – csakúgy, mint formaművészete, az oldás és a kötés váltakozása – kimerítik Illyés Gyula költészetének újszólólván egész eszköztárát. A történelembölcseleti kérdésekkel birkózó, a hitviták és a vallási háborúk képeit filmkockákhoz hasonlóan lepergető elégia teli van játékossággal, kedélyvillódzással, sőt, humorral. Érzelmi skálája igen széles. A „lelkemben hűs tárgyilagosság”-ot valóban már-már pedáns számszerűség követi, majd mindezeknek ellentmondva a kérlelhetetlen számonkérés, a kárhóztató vádak hangját üti meg,

A reformáció genfi emlékműve, részlet

hogy azután a kedvező példákra térve, értük egyre jobban lelkesedve és az emberi életet szolgáló tudósoknak és feltalálóknak főhajtással adó-
va, elsőként ő maga mutasson példát a józan megbékélésre, amelyet létszükségletnek tart.

E költemény a szoborcsoport látványának hatására szól a reformáció harcairól, értelméről vagy értelmetlenségéről. A vers belsőbb, lényegibb áramlása a költői lelkület mélyebb szándékát fejezi ki. Azt, hogy miként térjünk magunkhoz a háború utáni nemzet vert helyzetében. A „lelkemben hűs tárgyilagosság” előbb zord és haragos elszámoltatássá forrósodik, de „némi humor” csillan meg a szavak sodrában, amikor arra gondol, hogy miként folytatódik a reformáció híveinek és ellenfeleinek „harca” az ő korában: hitvitájukat a magyar falvak református és katolikus templomainak harangszava veszi át istentisztelet, illetve szentmise előtt. A tisztelendő meg a tiszteletes úr itóka melletti ferblicsatát „vív”, miután hazabocsátotta a híveket. Vidám kis életkép a történelmi vérfolyam szigetecskéjén. De ismét düh önti el a szemlélődőt, amikor egy lépcsőzetes sortörés után a harmincéves háborúra, e „harminc évi döghalálra” tér, s felidézi az áldozatokat, Szent Bertalan véres éjszakáját és Európa kettészakadását. *Könnyen időszerűsíthető ez a mai Európa viszonyaira is.*

Minél ördögibb és ádázabb arcát mutatta eddig a világ, annál könnyebben neveltségessé teszi a mellé helyezett köznapiság. Az Illyés esztétikájában fontos helyet elfoglaló Bergson szerint a humor a tárggyal szembeni indifferencián alapul. Jelzi, hogy a befolyásolásunkra és megfélemlítésünkre törő hatalommal szemben nem veszítjük el a fejünket. A ferbliző, iddogáló papok megjelenítése derűs, a humor valódi, ha kesernyés is. De látványos az is, ahogy a költőnek ezután elmegy a kedve a humorizálástól. Az elkomorodás beszédesebb, mintha végig gyászosan kezelné a múltat. Rosszkedvűen dobja elének a „tréfának sem új” szójátékot, hogy hazánkban erkölcsileg többet jelent a keresztyén, mint a keresztyén – a szabadságszerető reformátusok nevezték magukat keresztyéneknek, s a Habsburg-hű katolikusok keresztyének. Mintha a középkori skolasztikusok meddő vitái folytatódottak volna az egyetlen „i” betűvel eltérő *homouisionról* meg a *homoiusionról*.

A költő végső szava az értelemmel meg nem ragadható érzelmi bizonyosság, a sokszor dogmává torzult *predestináció*, az eleve elrendelés elvének így már észszerű tudomásul vétele: ami történt, megtörtént, másként hogy is történhetett volna. De az utókor választ és ítélkezik a helyes és a helytelen döntések meghozóiról is, a folyamat egészéről is. Főként a szándékról és a megvalósulásról. A mérleg a javítani akarók oldalára billen: a dicsőség mindenképp övék.

A végső szó: „volt bárkié a szándék, / maga az Isten se tudhatta másképp.” S az olvasó érzi, a kételyek hídján átviló műre is érvényes: „maga az Isten se tudhatta másképp” kitalálni az emberi történetet, mint ahogy történt és történik – sajnos, vagy hál’ istennek. ♦